

Установа адукацыі
"Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка"

УДК 811.161.3:81'282

Урбан Вольга Валянцінаўна

**КАТЭГОРЫЯ АЦЭНЛІ
Ў БЕЛАРУСКАЙ ДЫСЛЕКТНАЙ МОВЕ
(НА МАТЭРЫЯЛІ СУБСТАНТЫВАЎ-
ХАРАКТАРЫСТЫК АСОБЫ)**

10.02.01 – беларуская мова

**Аўтарэферат дысертацыі
на атрыманне вучонай ступені кандыдата філалагічных навук**

Мінск – 2002

Работа выканана ва Установе адукацыі "Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Танка"

Навуковы кіраўнік – кандыдат філалагічных навук,
дацэнт Міхайлаў П.А. (БДПУ,
кафедра беларускага мовазнаўства)

Афіцыйныя апаненты: доктар філалагічных навук,
дацэнт Прыгодзіч М.Р. (БДУ,
кафедра гісторыі беларускай мовы)

кандыдат філалагічных навук
Шумчык Ф.С. (БДПУ,
кафедра беларускай мовы
і методыкі яе выкладання)

Апаніруючая арганізацыя – Установа адукацыі "Мазырскі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт"

Абарона адбудзецца "13" снежня 2002 г. у 16 гадзін на пасяджэнні савета па абароне дысертацый К 02.21.01 ва Установе адукацыі "Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Танка" па адрасу: 220050, г. Мінск, вул. Савецкая, 18, тэл. 268-79-27, аўд. 482.

З дысертацыяй можна азнаёміцца ў бібліятэцы Установы адукацыі "Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Танка".

Аўтарэферат разасланы "6" лістапада 2002 г.

Вучоны сакратар
савета па абароне дысертацый

П.А.Міхайлаў

АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА РАБОТЫ

Актуальнасць тэмы дысертацыі. Характарыстычныя назвы асобы са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі змяшчаюць інфармацыю аб суб'ектыўным адлюстраванні аб'ектыўнага свету і эмацыянальных адносінах утваральніка маўлення да прадмета гаворкі. У аснове працэсу кваліфікацыі – параўнанне аб'екта з пэўным эталонам, прынятым у грамадстве. Такое суаднясенне непазбежна прыводзіць да ўзнікнення суб'ектыўнай ацэнкі – станоўчай або адмоўнай. Сутнасць суб'ектыўнай ацэнкі як лінгвістычнай катэгорыі, спосабы і сродкі яе выражэння на розных узроўнях мовы (лексічным, словаўтваральным, сінтаксічным і інш.) яшчэ недастаткова распрацаваны ў сучасным беларускім мовазнаўстве. Нягледзячы на тое, што да праблемы выражэння ацэнкі, ацэначнасці ў сучаснай беларускай літаратурнай і дыялектнай мовах на словаўтваральным узроўні звярталіся многія беларускія лінгвісты (П.В.Вярхоў, С.С.Клундук, М.Н.Крыўко, А.А.Лукашанец, В.А.Лішчынская, А.І.Наркевіч, Я.А.Суэціна, П.У.Сцяцко, В.І.Сянкевіч, П.М.Чайкун і інш.), на сёння не была даследавана цэласная дэрывацыйная сістэма суб'ектыўнай ацэнкі як моўнай катэгорыі ў беларускіх гаворках. Неабходнасць сістэмнага падыходу пры апісанні ўтваральных сродкаў, якія выкарыстоўваюцца для стварэння характарыстычных назваў асобы паводле знешняга выгляду, індыўідуальных асаблівасцей паводзін і псіхічных якасцей на матэрыяле дыялектнай лексікі, абумовіла выбар тэмы і асноўнага напрамкі даследавання. Вывучэнне ацэначных субстантываў-характарыстык асобы на словаўтваральным узроўні дазваляе ўстанавіць асаблівасці і спецыфіку дэрывацыйных працэсаў у дыялектнай мове, а таксама вызначыць характэрныя рысы, уласцівыя словаўтваральным сістэмам абедзвюх формаў нацыянальнай мовы.

Сувязь работы з буйнымі навуковымі праграмамі, тэмамі. Дысертацыя выканана ў межах тэмы "Сучасны стан беларускай дыялектнай мовы: праблемы, тэндэнцыі, перспектывы", якая распрацоўваецца на кафедры беларускага мовазнаўства Установы адукацыі "Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя Максіма Танка" і ўваходзіць у Дзяржаўную праграму фундаментальных даследаванняў на 2001 – 2005 гг. "Беларуская мова, яе гісторыя, сучасны стан і сувязі з іншымі славянскімі мовамі (Беларуская мова)" (№ 20014673).

Мэта і задачы даследавання. Мэта дысертацыйнага даследавання – прааналізаваць і апісаць словаўтваральную сістэму ацэначных дэрыватаў у беларускай дыялектнай мове. Дасягненне пастаўленай мэты патрабуе вырашэння наступных задач:

- ахарактарызаваць катэгорыю ацэнкі як навуковую праблему;
- выявіць з максімальнай паўнатай у дыялектных слоўніках лексічныя адзінкі са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі;
- распрацаваць аптымальную методыку апісання дэрывацыі ацэначных субстантываў-характарыстык асобы і правесці семантычную і

словаўтваральную (паводле тыпаў, падтыпаў і мадэлей) класіфікацыю ацэнчаных дэрыватаў;

– апісаць спосабы і сродкі ўтварэння ацэнчаных субстантываў-характарыстык асобы ў беларускай дыялектнай мове, высветліць дэрывацыйнае значэнне ацэнчаных субстантываў і ахарактарызаваць марфаналагічныя працэсы, якія адбываюцца пры дэрывацыі;

– вызначыць ступень прадуктыўнасці словаўтваральных тыпаў і акрэсліць іх тэрытарыяльную лакалізацыю.

Аб'ект і прадмет даследавання. Аб'ектам дысертацыйнага даследавання з'яўляецца катэгорыя ацэнкі ў беларускай дыялектнай мове. Прадмет даследавання – субстантывы-характарыстыкі асобы са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі ў народных гаворках (больш за 4500 ацэнчаных дэрыватаў).

Гіпотэза. Суб'ектыўна-ацэнчныя характарыстычныя назвы асобы ў дыялектнай мове складаюць своеасаблівую сістэму моўных адзінак, утвараюцца паводле асноўных дэрывацыйных спосабаў, тыпаў і мадэлей беларускай нацыянальнай мовы, маюць адметную структурна-семантычную арганізацыю, якая вызначае спецыфіку і ўжывальнасць лексічных адзінак даследуемай групы ў працэсе камунікацыі.

Метадалогія і метады праведзенага даследавання. Метадалагічную аснову дысертацыйнага даследавання складаюць агульнапрынятыя ў мовазнаўстве навуковыя падыходы да вывучэння мовы як грамадскай з'явы. Выбар апісальнага метаду ў якасці асноўнага абумоўлены мэтай даследавання і спецыфікай матэрыялу. Акрамя таго, у працы выкарыстаны метады кампанентнага і арэальнага аналізу, а таксама элементы колькаснага падліку.

Навуковая навізна і значымасць атрыманых вынікаў заключаецца ў тым, што ўпершыню ў беларускім мовазнаўстве на багатым фактычным матэрыяле, выяўленым у дыялектных слоўнікаў, на словаўтваральным узроўні зроблена спроба сістэматызацыі і манаграфічнага апісання дэрывацыйных сродкаў выражэння суб'ектыўнай ацэнкі як лінгвістычнай катэгорыі. Упершыню сістэмна разглядаюцца форма- і словаўтваральныя магчымасці фармантаў пры дэрывацыі суб'ектыўна-ацэнчаных найменняў і апісваюцца дэрывацыйныя тыпы, характэрныя словаўтваральнай сістэме народных гаворак. Вынікі даследавання дапамогуць дакладней акрэсліць заканамернасці і словаўтваральны патэнцыял тэматычна суадносных дэрыватаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Практычная значымасць атрыманых вынікаў дысертацыйнага даследавання ў тым, што яны садзейнічаюць пашырэнню навуковых ведаў пра катэгорыю суб'ектыўнай ацэнкі ў беларускай мове і могуць быць выкарыстаны пры далейшай распрацоўцы пытанняў экспрэсіўнасці, эмацыянальнасці і ацэнчанасці ў сучасным мовазнаўстве. Асноўныя назіранні, праведзеныя ў працы, і практычны матэрыял знойдуць сваё прымяненне пры напісанні падручнікаў, вучэбных дапаможнікаў і лінгвістычных даведнікаў па

дэрываталогіі, пры складанні розных тыпаў рэгіянальных лексікаграфічных выданняў.

Матэрыялы даследавання будуць карысныя пры чытанні курсаў "Сучасная беларуская літаратурная мова", "Беларуская дыялекталогія", "Гістарычная граматыка беларускай мовы", распрацоўцы спецкурсаў, правядзенні спецсемінараў па дыялектным словаўтварэнні, пры напісанні курсавых і дыпломных прац студэнтамі ВНУ Рэспублікі Беларусь.

Асноўныя палажэнні дысертацыі, якія выносяцца на абарону:

1. Ацэнка як лінгвістычная катэгорыя мае сваю структуру і сродкі выражэння ў мове, з'яўляецца неад'емнай часткай лексічнага значэння канататыўна афарбаванай лексікі і характарызуецца рэгулярнай узнаўляльнасцю ў маўленні. Выбар і ўжыванне суб'ектам лексічных адзінак са значэннем станоўчай або адмоўнай ацэнкі залежыць ад неабходнасці ацаніць аб'ект і выказаць свае адносіны да яго, абапіраючыся на нормы, стандарты і погляды, выпрацаваныя і агульнапрынятыя ў грамадстве.

2. Асабовыя ацэначныя субстантывы ў беларускай дыялектнай мове складаюць вялікі пласт лексічных адзінак, разнастайных у лексіка-семантычным, словаўтваральным і лінгваграфічным аспектах.

3. Марфалагічнае ўтварэнне асабовых суб'ектыўна-ацэначных субстантываў адбываецца паводле агульнавядомых у беларускім мовазнаўстве дэрывацыйных спосабаў, прадстаўлена вялікай колькасцю словаўтваральных тыпаў і характарызуецца значным дэрывацыйным патэнцыялам. Словаўтваральныя фарманты ў дыялектнай мове спалучаюцца з разнастайнымі тыпамі ўтваральных асноў і набываюць шырокае кола дэрывацыйных значэнняў. Галоўная роля ў марфалагічным словаўтварэнні субстантываў-характарыстык асобы належыць суфіксацыі.

4. Важнае месца для выражэння суб'ектыўнай ацэнкі ў беларускай дыялектнай мове адводзіцца і такім спосабам марфалагічнага словаўтварэння, як нульсуфіксальны, прэфіксальны, канфіксальны, прэфіксальна-нульсуфіксальны, асновасловаскладанне, ановаскладанне з суфіксацыяй і словаскладанне.

5. Ступень праяўлення суб'ектыўнай ацэнкі залежыць ад характару матывавальнай асновы або ад экспрэсіўна-ацэначных магчымасцей утваральных фармантаў, якія далучаюцца да ацэначна-нейтральнай асновы.

Асабісты ўклад суіскальніка. Асноўныя палажэнні, выкладзеныя ў працы, – вынік непасрэднага даследавання самога аўтара на падставе аналізу і сістэматызацыі сабранага фактычнага матэрыялу, а таксама вывучэння прац айчынных і замежных даследчыкаў.

Апрабацыя вынікаў дысертацыі. Асноўныя палажэнні даследавання былі выкладзены ў навуковых дакладах на рэспубліканскай навукова-метадычнай канферэнцыі "Актуальныя праблемы моўнай адукацыі вучняў ва ўмовах рэфармавання агульнаадукацыйнай школы" (Мазыр, 22 – 23 сакавіка 2001 года), навуковай канферэнцыі "Пятыя навуковыя чытанні, прысвечаныя

Сцяпану Некрашэвічу" (Гомель, 2001 год), навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 10-годдзю факультэта беларускай філалогіі і культуры "Сучасныя праблемы беларускай філалогіі і культуры" (Мінск, 16 мая 2001 года), Рэспубліканскіх навуковых чытаннях, прысвечаных 80-гадоваму юбілею доктара філалагічных навук, прафесара, Заслужанага работніка адукацыі Рэспублікі Беларусь М.Я.Цікоцкага "Жыццём і словам прысягаючы..." (Мінск, 28 лютага 2002 года).

Дысертацыя абмяркоўвалася на пасяджэнні кафедры беларускага мовазнаўства Установы адукацыі "Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка" ў 2002 годзе.

Апублікаванасць вынікаў дысертацыйнага даследавання. Па тэме дысертацыі апублікавана 8 артыкулаў, з іх 3 артыкулы – у зборніках навуковых артыкулаў, 1 – у навукова-метадычным часопісе, 4 – у матэрыялах навуковых канферэнцый. Агульная колькасць старонак публікацый – 37.

Структура і аб'ём дысертацыі. Дысертацыя складаецца з уводзін, агульнай характарыстыкі працы, трох глаў, заключэння, спіса выкарыстаных крыніц (216 найменняў), умоўных абазначэнняў. У дысертацыі змешчана адна табліца. Агульны аб'ём даследавання – 124 старонкі, 109 з іх займае асноўны тэкст, 15 – спіс выкарыстаных крыніц.

АСНОЎНЫ ЗМЕСТ ДЫСЕРТАЦЫІ

Ва *ўводзінах* акрэсліваецца ступень даследавання катэгорыі ацэнкі і лексічных адзінак са значэннем канатацыі ў мовазнаўстве, абгрунтоўваецца выбар тэмы і яе актуальнасць.

У *першай главе* "Катэгорыя ацэнкі як навуковая праблема" ацэнка разглядаецца ў лінгвафіласофскім і лінгвістычным аспектах, аналізуецца структура лексічнага значэння ацэначных адзінак і суадносіны экспрэсіўнасці, эмацыянальнасці і ацэначнасці ў складзе канататыўнага кампанента ацэначнай лексікі, вызначаюцца структура катэгорыі ацэнкі, віды ацэнак і іх адлюстраванне ў лексікаграфічных крыніцах.

Чалавек стварае сваё "я" ў свеце рэчаў не толькі праз мысленне, але і праз пачуцці, без якіх не можа быць паспяховага пошуку аб'ектыўнай ісціны. У сваіх жаданнях, інтарэсах, адчуваннях чалавек не з'яўляецца поўнасьцю свабодным, ён залежыць ад навакольнай рэчаіснасці, паколькі прадметы – аб'екты інтарэсаў чалавека – знаходзяцца звонку, незалежна ад яго. Працэс узаемадзеяння чалавека з аб'ектыўнай рэчаіснасцю, яе ўсведамленне, як правіла, завяршаецца ацэнкай. Таму амаль на ўсіх моўных узроўнях ёсць адпаведныя сродкі, пры дапамозе якіх чалавек можа перадаваць ацэначныя адносіны да прадмета, асобы ці з'явы навакольнага свету. Ацэнка як моўны сродак выражэння суб'ектыўных адносін да фактаў аб'ектыўнай рэчаіснасці набывае статус не толькі філасофскай, але і лінгвафіласофскай, лінгвістычнай катэгорыі.

Словы са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі называюць факты аб'ектыўнай рэчаіснасці і адначасова выяўляюць адносіны суб'екта маўлення да аб'екта пазнання. Гэта асаблівасць і абумоўлівае спецыфіку структуры лексічнага значэння ацэначнай лексікі. Як сведчаць даследаванні лінгвістаў, лексічнае значэнне ацэначных слоў складаюць два структурныя кампаненты: дэнаматыўны і канататыўны, прычым апошні кампанент у канататыўна афарбаваных адзінках выходзіць на першы план і робіць зносіны эмацыянальна насычанымі. Пры вырашэнні пытання аб суадносінах экспрэсіўнасці, эмацыянальнасці і ацэначнасці ў складзе канататыўнага кампанента ацэначнай лексікі аналізуюцца працы вядомых лінгвістаў Э.С.Азнауравай, Е.М.Галкінай-Федарук, Н.А.Кісялёвай, Н.П.Лобань, Н.А.Лук'янавай, В.Д.Старычонка, В.І.Сянкевіча, М.Я.Цікоцкага, П.М.Чайкуна, М.І.Чарамісінай, В.І.Шахоўскага і інш., робіцца вывад аб тым, што механічнае размежаванне экспрэсіўнага, ацэначнага і эмацыянальнага кампанентаў у словах з канататыўным значэннем немэтазгодна. Для дадзенага пласта лексікі найбольш прымальным з'яўляецца ўжыванне тэрмінаў *эмацыянальна-ацэначная лексіка*, *суб'ектыўна-ацэначная лексіка*, *лексіка са значэннем суб'ектыўнай ацэчкі*. Пад гэтымі тэрмінамі разумеем шырока ўжывальныя ў маўленні (працэсе зносін, камунікатыўным акце) экспрэсіўныя моўныя сродкі, якія кваліфікуюць прадметы, з'явы, якасці, асоб і інш. са станюўчага ці адмоўнага бакоў і якія выражаюць адносіны, эмацыянальную ацэнку калектыўнага або індывідуальнага суб'екта маўлення.

Пры вылучэнні асноўных элементаў структуры лексічнага значэння ацэначных адзінак адрозніваем паняцці "ацэнка" і "ацэначнасць". *Ацэнка* – замацаванае ў семантычнай структуры слова і зразумелае для ўсіх членаў моўнага калектыву выражэнне ў слоўнай форме адносін чалавека да прадмета, з'явы, працэсу і іншага факта навакольнага свету. Тэрмін *ацэначнасць* ужываецца ў двух значэннях: ацэначнасць як семантычная ўласцівасць слова ці ЛСВ (лексіка-семантычнага варыянта) і складовы кампанент канататыўна і ацэначнасць як патэнцыяльная або рэальная магчымасць слова ці ЛСВ выражаць ацэнку. Ацэначнасць як семантычная прыкмета ў сістэме канататыўна афарбаванай лексікі цесна звязана з семай эмацыянальнасці і асобна ад яе не рэалізуецца. У маўленні, на ўзроўні маўленчай сітуацыі, эмацыянальнасць не можа праяўляцца ў слове без ацэнкі, паколькі любая эмоцыя мае ацэначны характар. Суб'ектыўная ацэнка выражаецца ў слове менавіта праз эмоцыю таго, хто гаворыць.

У мовазнаўстве звычайна адрозніваюць тры віды суб'ектыўных ацэнак: *станоўчую (пазітыўную, меліяратыўную)*, *адмоўную (негатыўную, пэяратыўную)* і *нейтральную (нулявую)*. Пазітыўныя і негатыўныя ацэнкі разглядаюцца як палярныя катэгорыі, паміж якімі знаходзіцца своеасаблівы "экватар" – нулявая ацэнка. Станоўчая і адмоўная ацэнкі знаходзяць сваё адлюстраванне ў тлумачальных слоўніках (у тым ліку і дыялектных) у выглядзе ацэначных памет. Паколькі ў мове негатыўныя найменні па колькасці адзінак перавышаюць пазітыўныя, то і паметы, якія ўжываюцца для абазначэння

адмоўных індывідуальных прыкмет і якасцей чалавека, характарызуюцца значнай разнастайнасцю: зневажальнае (*абмол* 'балбатун', *дзёўля* 'дзяўчына'), асуджальнае (*збродняш* 'гультай', *момрэло* 'маўчун'), абразлівае (*аскабóлак* 'прайдзісвет', *шлóхаўка* 'пахатуха'), неадабральнае (*трундэ́кало* 'хто дакучліва гудзіць', *паскі́ру́ха* 'жанчына, якая многа смяецца'), пагардлівае (*лэ́жня* 'гультай', *здóхля* 'хто дрэнна есць'), грубае (*гульта́іско* 'гультай', *катарэ́знік* 'хуліган'), лаянкавае (*наплёвіч* 'хто вельмі часта плюе'), іранічнае (*балабэ́нька* 'балбатун', *далі́ктўся* 'тая, што баіцца фізічнай работы'), непахвальнае (*жані́ло* 'жаніх', *кішкár* 'прагны, ненаедны'), незадавальняльнае (*хадóн* 'хадок', *ядóн* 'ядок'), зласлоўнае (*занóда* 'незадаволены'), спрошчанае (*пупры́к* 'празмерна малы'), павелічальнае (*чоловы́рніско* 'чалавек'), узмацняльнае (*дуралéіна* 'дурань', *нядба́йлiска* 'нядбайла'), жартоўнае (*галáй* 'гарэза', *поторóча* 'паўтарака'). Значна меншай колькасцю памет прадстаўлены лексічныя адзінкі са станоўчай ацэнкай: памяншальнае (*абóрвышак*, *курно́січак*, *сватóчак*), ласкальнае (*крóўнічак*, *дзіця́тка*, *рабзúлечка*), памяншальна-ласкальнае (*мальчо́начак*, *сынóленька*), спагадлівае (*разум́ка*, *здарав́ка*, *дурачы́на*, *дурні́ца*).

Ацэнчаная лексіка змяшчае інфармацыю аб суб'ектыўным адлюстраванні аб'ектыўнага свету і эмацыянальных адносінах утваральніка маўлення да прадмета гаворкі. У аснове кваліфікацыі – параўнанне аб'екта з пэўным эталонам, прынятым у грамадстве. Важная роля ў гэтым працэсе належыць суб'екту, з пункту гледжання якога адбываецца параўнанне.

Ацэнка як лінгвістычная катэгорыя мае суб'ектыўна-аб'ектыўны характар, абумоўлены спецыфікай нацыянальнага, каштоўнаснага, нарматыўнага светаадчування грамадства, складаецца з такіх кампанентаў, як *суб'ект*, *аб'ект*, *крытэрыі* і *характар* кваліфікацыі, якія сваім узаемаарызмам і сувяззю састаўных частак забяспечваюць цэласнасць ацэнкі.

Такім чынам, паколькі ацэнка мае сваю структуру, характарызуецца рэгулярнай узнаўляльнасцю ў маўленні, носіць аб'ектыўна-суб'ектыўны характар і рэалізуецца неад'емнай часткай лексічнага значэння канататыўна афарбаванай лексікі, можна сцвярджаць, што яна – семантычна значная моўная (лінгвістычная) катэгорыя. Ацэнка раскрываецца і рэалізуецца толькі ў працэсе камунікацыі, які патрабуе наяўнасці як мінімум двух кампанентаў – суб'екта і аб'екта зносін, і мае свае сродкі выражэння ў мове.

Другая глава "Суфіксальны спосаб утварэння субстантываў-характарыстык асобы" прысвечана аналізу і апісанню суфіксальнай дэрывацыйнай сістэмы субстантываў-характарыстык асобы ў беларускай дыялектнай мове. Разглядаюцца асноўныя словаўтваральныя тыпы, паводле якіх утвараюцца ацэнчаныя адзінкі, адзначаюцца асаблівасці дэрывацыі, праводзіцца статыстычны і лінгвагеаграфічны аналіз субстантываў.

Сучасная беларуская дыялектная мова – гэта жывая сістэма, якая мае шэраг асаблівасцей лексічнага, фанетычнага, граматычнага, словаўтваральнага планаў і якая існуе і развіваецца паралельна з літаратурнай мовай. Многія

дыялектныя словы дакладна перадаюць розныя адценні пачуццяў, думак, перажыванняў і адначасова характарызуюць дзейнасць чалавека ва ўсіх яго сферах жыцця. Вядома, што ў сучаснай беларускай літаратурнай і дыялектнай мовах выкарыстоўваюцца некалькі спосабаў перадачы суб'ектыўнай ацэнкі: лексічны, словаўтваральны, інтанацыйны і сінтаксічны. Адным з асноўных і найбольш актыўных спосабаў выражэння суб'ектыўнай ацэнкі па-ранейшаму застаецца словаўтваральны: свае адносіны да аб'ектыўнай рэчаіснасці апавядальнік выражае пры дапамозе ацэначных афіксаў. Словаўтваральныя фарманты ў дыялектнай мове маюць шырокія канструкцыйныя магчымасці – яны спалучаюцца з разнастайнымі тыпамі ўтваральных асноў і набываюць шырокае кола словаўтваральных значэнняў. Галоўная роля ў дыялектным словаўтварэнні належыць суфіксацыі.

Нягледзячы на тое, што ў апошнія дзесяцігоддзі з'явілася шмат лінгвістычных даследаванняў па экспрэсіўным і эмацыянальна-ацэначным словаўтварэнні, да гэтага часу праблема кваліфікацыі слоў з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі застаецца нявырашанай: словы з суфіксамі эмацыянальнай ацэнкі з'яўляюцца формамі аднаго і таго ж слова ці гэта новыя самастойныя лексічныя адзінкі. Існуе некалькі поглядаў на гэту праблему. У рускай лінгвістыцы адны даследчыкі (М.В.Ламаганцаў, К.С.Аксакаў, А.А.Шахматаў, В.У.Вінаградаў) лічаць, што, паколькі ў вытворных адзінках з суфіксамі эмацыянальнай ацэнкі не ўзнікае новых значэнняў, яны павінны разглядацца як формы слоў, а адпаведныя суфіксы – як формаўтваральныя. Аднак В.У.Вінаградаў побач са сцвярдзеннем, што памяншальна-ласкальныя суфіксы з'яўляюцца формаўтваральнымі, адзначае: формы суб'ектыўнай ацэнкі назоўнікаў займаюць прамежкавае, пераходнае становішча паміж формамі слова і рознымі словамі. Такой жа думкі прытрымліваюцца лінгвісты А.А.Земская і Шагіна Шакіл. Наадварот, Ф.Ф.Фартунатаў, А.І.Сабалеўскі, Р.І.Аванесаў, П.С.Кузняцоў, Н.М.Саралідзэ, Б.В.Хрычыкаў і інш. разглядаюць дэрываты з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі як новыя самастойныя словы, а суфіксы, адпаведна, лічаць словаўтваральнымі. П.М.Чайкун вызначае ацэнку як неад'емную частку лексічнага значэння слова, а таму суфіксы, што ўдзельнічаюць у яе перадачы, ён кваліфікуе як словаўтваральныя. У некаторых лінгвістаў (С.С.Плямаватая, Е.М.Галкіна-Федарук, Л.А.Кісялёва) назіраецца дыферэнцыяваны падыход да кваліфікацыі слоў са значэннем ацэнкі. Напрыклад, Е.М.Галкіна-Федарук словы з экспрэсіўнай афарбоўкай лічыць формамі аднаго і таго ж слова, а лексічныя адзінкі з памерным значэннем і са страчанай памяншальнасцю – словаўтваральнымі дэрыватамі.

Паколькі катэгорыя суб'ектыўнай ацэнкі змяшчае ў сабе вялікі пласт неаднароднай лексікі, утворанай шляхам суфіксацыі, то, на нашу думку, пастаноўка пытання В.І.Максімавым пра характар суфіксаў, якія ўжываюцца ў працэсе дэрывацыі ацэначных лексічных адзінак, з'яўляецца правамернай. Сапраўды, у беларускай дыялектнай мове існуе вялікая колькасць суфіксаў, якія выкарыстоўваюцца для ўтварэння не новых слоў, а формаў і даюць гэтым

лексічным адзінкам памерную або эмацыянальную ацэнку: *насацічак, сынуленька, ойчынька, дзіцятка, мамзно, нядбайлік, дочык, басячуга, гультаяга, маўчунчык* і г.д. Пры дапамозе іншых суфіксаў утвараюцца субстантывы са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі, у якіх сема ацэначнасці ўжо была закладзена ў матывавальнай аснове (*хітры – хітрун*, *скупы – скупяга*, *сляпы – слепяндзя*, *туляцца – туляка*, *хапаць – хопэц*, *крычаць – крыкса* і пад.), а словаўтваральны суфікс выражае толькі агульнае значэнне носьбіта прыкметы. Калі ж адбываецца матывацыя нейтральнымі словамі, то з'яўленне эмацыянальна-ацэначнага кампанента звязана з семантыкай самой мадэлі, напрыклад: *насач, валасач, лабан* і пад. Такім чынам, пры дэрывацыі ацэначнай лексікі вялікая роля надаецца не толькі суфіксам, а і ўтваральным асновам. У нашай рабоце прадстаўлены, па магчымасці, дэрываты як з фармантамі першай групы, якія далучаюцца толькі да адсубстантыўных асноў, так і з суфіксамі другой групы, што ўваходзяць у дэрывацыйныя адносіны з асновамі назоўнікаў, дзеясловаў, прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, радзей – лічэбнікаў, прыслоўяў, займеннікаў, а таксама далучаюцца да гукаперайманняў.

Зыходнай адзінкай, пакладзенай у аснову суфіксальнага ўтварэння ацэначнай лексікі, выступае словаўтваральны тып, у які ўключаюцца структурна і семантычна падобныя лексічныя адзінкі. Апісанне кожнага словаўтваральнага тыпу вядзецца па асобных суфіксах, варыянты суфіксаў разглядаюцца ў межах аднаго фарманта, і ўвесь фактычны матэрыял падаецца ў алфавітным парадку суфіксаў. Пры характарыстыцы словаўтваральных тыпаў падаецца агульнае словаўтваральнае значэнне тыпу і ацэначныя (экспрэсіўныя) адценні; адзначаецца від матывавальнай асновы, а таксама марфаналагічныя з'явы, якія адбываюцца ў працэсе далучэння ўтваральнага фарманта да асновы; паказваюцца катэгарыяльныя прыкметы і месца націску ў вытворным слове; прыводзяцца прыклады, характэрныя для дадзенага тыпу. На аснове сабранага матэрыялу робіцца заключэнне аб прадуктыўнасці – непрадуктыўнасці і тэрытарыяльнай распаўсюджанасці словаўтваральнага тыпу. Агульная колькасць лексічных адзінак ілюстрацыйнага матэрыялу высокапрадуктыўнага, прадуктыўнага і малапрадуктыўнага (радзей) тыпаў падаецца ў дужках, а ў якасці прыкладаў прыводзяцца найбольш характэрныя для гэтага тыпу ацэначныя дэрываты. Непрадуктыўныя і адзінкавыя тыпы прадстаўлены ўсімі занатаванымі субстантывамі. Пры вызначэнні межаў тэрытарыяльнага пашырэння дэрывацыйных тыпаў, паводле якіх утвараюцца субстантывы–характарыстыкі асобы, улічваецца наяўнасць тых ці іншых словаўтваральных тыпаў у гаворках, дзе выяўлены адпаведныя ацэначныя адзінкі. Паколькі на сёння яшчэ нераўнамерна і не ў поўным аб'ёме сабраны і лексікаграфічна апрацаваны лексічны матэрыял з усіх рэгіёнаў Беларусі, пры далейшым вывучэнні ацэначных адзінак дыялектнай мовы магчыма дапаўненне і ўдакладненне прапанаванай дэрывацыйнай сістэмы. З мэтай канкрэтызацыі семантыкі некаторых ацэначных субстантываў спарадычна падаецца тлумачэнне іх значэння, а таксама магчымыя матывавальныя асновы.

Ацэначныя або экспрэсіўныя адценні субстантываў прыводзяцца ў адпаведнасці з іх стылістычнай характарыстыкай у дыялектных слоўніках. За аснову класіфікацыі словаўтваральных тыпаў узята класіфікацыя, прапанаваная ў манаграфіі П.У.Сцяцко "Беларускае народнае словаўтварэнне: Афіксальныя назоўнікі" (Мінск: Навука і тэхніка, 1977), паколькі на сёння гэта даследаванне застаецца адзіным навуковым лінгвістычным выданнем, у якім найбольш поўна і грунтоўна апісаны асноўныя дэрывацыйныя тыпы беларускай дыялектнай мовы.

Паводле колькаснага складу суфіксальныя субстантывы-характарыстыкі асобы ў беларускай дыялектнай мове, утвораныя пры дапамозе 212 фармантаў, размяркоўваюцца наступным чынам: каля 42% ад усёй колькасці дэрыватаў – *аддзеяслоўныя* ўтварэнні, 32% – *адсубстантыўныя*, 26% – *адпрыметнікавыя* (і *аддзеепрыметнікавыя*), астатнія назоўнікі, матываваныя іншымі часцінамі мовы, складаюць прыкладна 0,3% ацэначнай лексікі. Па колькасці і разнастайнасці дэрывацыйных тыпаў найбольш пашырана *аддзеяслоўнае* ўтварэнне, пра што сведчыць праведзены статыстычны аналіз (гл. табліцу).

Часціна мовы, ад якой утвораны субстантыў	Шкала прадуктыўнасці і колькасць словаўтваральных тыпаў					
	высока-прадуктыўны	прадуктыўны	мала-прадуктыўны	непрадуктыўны	адзінкавы	Усяго
дзеяслоў	6	32	28	41	30	137
назоўнік	4	22	23	64	23	136
прыметнік	3	22	28	30	38	121
прыслоўе	—	—	—	1	1	2
лічэбнік	—	—	—	2	—	2
гукперайманне	—	—	—	—	2	2
займеннік	—	—	—	—	1	1
Усяго	13	76	79	138	95	401

Пры дэрывацыі найменняў-характарыстык асобы адбываюцца розныя марфалагічна абумоўленыя працэсы: чаргаванні парных цвёрдых і мяккіх зычных утваральнай асновы, галосных, заднеязычных з шыпячымі; усячэнне або нарашчэнне матывавальнай асновы (у большасці выпадкаў гэтыя працэсы ўзнікаюць пры аддзеяслоўным і адпрыметнікавым словаўтварэнні). Адзін і той жа фармант можа выкарыстоўвацца ў розных словаўтваральных тыпах, але мець неаднолькавыя дэрывацыйныя магчымасці. Пры дапамозе аднаго і таго ж суфікса могуць утварацца суб'ектыўна-ацэначныя лексічныя адзінкі з рознымі значэннямі: 'асоба-суб'ект дзеяння', 'асоба-носьбіт прыкметы', 'намінацыя асобы па тым, што названа ўтваральным словам' і інш.

У *трэцяй главе* "Іншыя спосабы марфалагічнага словаўтварэння асабовых субстантываў са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі" разглядаюцца нульсуфіксальнае, прэфіксальнае, канфіксальнае, прэфіксальна-

нульсуфіксальнае словаўтварэнне ацэначных дэрыватаў у беларускай дыялектнай мове, а таксама асновасловаскладанне, асноваскладанне з суфіксацыяй і словаскладанне.

У раздзеле "Нульсуфіксальнае ўтварэнне назоўнікаў" аналізуюцца *аддзеяслоўныя* ацэначныя субстантывы *агульнага роду з канчаткам –а(-я)*: *баландá* 'балбатун', *галу́за* 'свавольнік; недацёпа', *мамы́ля* 'надзьмутая асоба', *маталы́га* 'круцель', *пад'ялды́ка* 'падтакіч' і пад.; *мужчынскага роду з нулявым і канчаткам –а*: *бо́лбат* 'балбатун', *плот* 'тс', пракурачыцца – *пракура́т* 'неслух', *прыту́ла* 'прымак', зачухацца – *зачу́ха* 'тс' і пад.; *жаночага роду з нулявым і канчаткам –а(-я)*: *на́брыдзь* 'зброд; прышлыя людзі', *на́валач* 'тс', мындырыцца – *мы́ндра* 'модніца', *потрондэ́ля* 'балбатуха', *сві́ста* 'легкадумніца' і пад. *Адпрыметнікавыя* субстантывы-характарыстыкі прадстаўлены дэрыватамі *мужчынскага роду з нулявым канчаткам*: *каштарла́п* 'касалапы', *няўкля́д*, *ро́здур*, *у́пар* 'упарты' і пад.; *агульнага роду з нулявым і канчаткамі –а(-я), –о*: *не́пуць* 'бесталковы', *не́шчасць* 'нешчаслівая асоба', *кару́за* 'задзіра', *бослы* – *бо́сла* 'непаседа', *галамо́ўза* 'напаўраздзеты', *вірло́* 'чалавек з дрэнным зрокам', *ніцко́* 'нелюдзімы' і пад.; *жаночага роду з нулявым і канчаткам –а(-я)*: *гла́дзь* 'вельмі поўная жанчына', *тэўсьць* 'тс', *цы́лата* – *цы́гля* 'высокая хударлявая дзяўчына', *шурпа́* 'нехайная жанчына' і пад. У раздзеле аналізуюцца таксама *адсубстантыўныя* ацэначныя назоўнікі *жаночага роду з канчаткам –а(-я)*: *балабо́ста* 'сварлівая жанчына', *плéчуха* 'пляткарка', *вахламо́ня* 'нехайніца' і пад.; *агульнага роду з канчаткам –а*: *ло́тра* 'гультай', *на́рта* 'назола, упартая асоба' і пад. Пры разглядзе назваў дэрывацыйных тыпаў звяртаецца ўвага на характар утваральных асноў, марфаналагічна абумоўленыя чаргаванні цвёрдых і мяккіх зычных матывавальных асноў, адзначаюцца месца націску, а таксама магчымыя паралельныя словаўтваральныя тыпы.

У беларускай дыялектнай мове нульсуфіксальнымі спосабамі ўтвораны 534 лексічныя адзінкі, якія выступаюць носьбітамі суб'ектыўнай ацэнкі. Ацэначныя дэрываты, утвораныя пры дапамозе нулявога суфікса, складаюць 13 тыпаў. *Аддзеяслоўныя* субстантывы (76% ад усёй колькасці нульсуфіксальных назоўнікаў) прадстаўлены пяццю словаўтваральнымі тыпамі: двума непрадуктыўнымі і па адным высокапрадуктыўным, прадуктыўным і малапрадуктыўным. Каля 21% *адпрыметнікавых* (і *аддзеепрыметнікавых*) ацэначных дэрыватаў утвараецца паводле трох непрадуктыўных, двух прадуктыўных і аднаго малапрадуктыўнага тыпаў. Двума непрадуктыўнымі словаўтваральнымі тыпамі прадстаўлены *адсубстантыўныя* пеярэтывы, што складае ўсяго 2% лексікі, утворанай шляхам нулявой суфіксацыі.

Раздзел "Прэфіксальнае ўтварэнне назоўнікаў" прысвечаны разгляду нязначнай колькасці дэрыватаў са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі: *наддурале́й*, *нявы́валака* 'гультай; маруда; дамасед', *нехуца́вец* 'неакуратны', *няўвэ́сь* 'дурнаваты' і пад. У якасці матывавальных выступаюць ацэначныя назоўнікі мужчынскага і агульнага роду, як правіла, вытворныя. Пры дэрывацыі не адбываецца марфаналагічна абумоўленых змен у корані матываванага

субстантыва. Асабовыя намінацыі маюць экспрэсію асуджэння і пагардлівасці. Націск, як правіла, захоўваецца на тым жа складзе, што і ва ўтваральным слове, радзей перамяшчаецца на папярэдні склад або на прыстаўку. Прадуктыўным з'яўляецца толькі адзін словаўтваральны тып з прыстаўкай *не-(ня-)*, астатнія – непрадуктыўныя і адзінкавыя.

Канфіксальныя ацэначныя субстантывы разглядаюцца ў раздзеле "Прэфіксальна-суфіксальнае (канфіксальнае) утварэнне назоўнікаў". Пры дапамозе 56 канфіксаў утвораны 103 адзінкі ацэначнай лексікі. Сістэму прэфіксальна-суфіксальнага словаўтварэння складаюць 62 тыпы. Большасць канфіксальных суб'ектыўна-ацэначных дэрыватаў (52 адзінкі) матывуецца назоўнікамі (*адлюдак* 'дзікун', *бяздóміца* 'дурань, неслух', *вóдлюднік* 'пануры, хмуры чалавек', *заўгóльнік* 'гультай', *пасіла́йка* 'хто ходзіць па хатах без справы', *падвóруха* 'тс', *пахáтуха* 'тс', *падвóканнік* 'мужчына, які заглядвае цішком у чужыя вокны' і пад.) і прадстаўлена 13 непрадуктыўнымі, 14 адзінкавымі і двума прадуктыўнымі тыпамі. Па колькасці вытворных лексем (46 адзінак), утвораных шляхам канфіксацыі, да адназоўнікавых утварэнняў набліжаюцца аддзеяслоўныя (*безурóддзе* і *безурóдзіца* 'няўдальца', *непадабень* 'непрыгожая, нехайная асоба', *не́рабацень* 'гультай', *нава́ўпень* 'недалёкі чалавек', *сяга́ч* 'бадзяга, валацуга' і пад.) дэрываты: 17 адзінкавых, 8 непрадуктыўных, два малапрадуктыўныя і адзін прадуктыўны словаўтваральныя тыпы. Адпрыметнікавыя (*надурэй* 'някэмлівы чалавек', *наве́транка* 'ветраная жанчына' і пад.) ацэначныя адзінкі (5 найменняў) прадстаўлены пяццю адзінкавымі тыпамі.

Прэфіксальна-нульсуфіксальным спосабам (раздзел "Прэфіксальна-нульсуфіксальнае ўтварэнне назоўнікаў") утвараюцца субстантывы-характарыстыкі асобы далучэннем да асновы матывавальнага слова прэфікса і нулявога суфікса адначасова. Пры дэрывацыі гэтым спосабам часта адбываюцца розныя фанетычныя працэсы, якія змяняюць характар зычных і галосных фанем у вытворным слове. У якасці матывавальных выступаюць асновы дзеясловаў, назоўнікаў і прыметнікаў. У беларускай дыялектнай мове пры дапамозе 11 прыставак утвараецца 17 словаўтваральных тыпаў (44 адзінкі ацэначнай лексікі). Найбольшай колькасцю дэрыватаў характарызуецца аддзеяслоўнае ўтварэнне (*атлёт* 'гарэза, свавольнік', *заволот* 'валацуга', *заблúда* 'чалавек, які не хоча рабіць і ходзіць без справы', *завалóка* 'валацуга', *загайдá* 'баявая дзяўчына', *ненаяда*, *неўзгляд* 'пануры чалавек' і пад.): 8 непрадуктыўных тыпы, два прадуктыўныя і па адным малапрадуктыўным і адзінкавым. Адсубстантыўныя адзінкі (*бэзлюдзь* 'нягоднік', *не́хліб* 'бедны чалавек') утвараюцца паводле адзінкавых тыпаў. Нязначнай колькасцю суб'ектыўна-ацэначных дэрыватаў (тры адзінкавыя тыпы) прадстаўлены адпрыметнікавыя назоўнікі (дурны – *вóдур*, упарты – *супурáт*, рэзвы – *узрэ́з* 'неслух').

Пяты раздзел "Складаныя назоўнікі (назоўнікі-кампазіты)" змяшчае тры падраздзелы: "Асновасловаскладанне (з апорным кампанентам, роўным

самастойнаму слову)", "Асноваскладанне з суфіксацыяй", "Словаскладанне (чыстае складанне)". Складанне пасля афіксацыі з'яўляецца другім па ступені прадуктыўнасці спосабам утварэння субстантываў. У залежнасці ад таго, што аб'ядноўваецца ў цэласную адзінку – асновы або словы, адрозніваюць такія разнавіднасці складання, як асновасловаскладанне, асноваскладанне і словаскладанне. Кампаненты складанага слова размяшчаюцца ў пэўным парадку: першы кампанент (выражаны прыметнікам, назоўнікам, лічэбнікам, займеннікам, прыслоўем, дзеясловам) удакладняе, паясняе значэнне канцавога, апорнага (у якасці другога кампанента выступаюць асновы назоўнікаў і дзеясловаў).

Пры асновасловаскладанні апошні кампанент роўны цэламу слову, а папярэдні – аснове слова. Фармантам выступае інтэрфікс, вытворнаму слову характэрны адзіны слоўны націск і замацаваны парадак кампанентаў. Паводле адносін паміж часткамі складанага слова адрозніваем складаныя словы *са спалучальнымі адносінамі асноў* (гэты тып прадстаўлены адзінкавым пеяратывам *свістапляска* 'абьякавы чалавек') і *складаныя словы з падпарадкавальнымі адносінамі асноў*. У якасці першага кампанента могуць выкарыстоўвацца асновы *прыметнікаў* (*бясальга* 'тоўсты гультай', *злыдўх* 'злыдзень' і *злыдўх* 'нягоднік', *мокраслёзка* 'плакса', *тонкашкурка* 'пястуха' і пад.); сюды ж, на нашу думку, адносіцца кампазіт з інверсійным размяшчэннем кампанентаў: *казарага* (рагатая каза) 'хто неахайны, нязграбны') і *назоўнікаў* (*горонўза* 'брухач', *паўдўрак*).

Такім чынам, кампазіты-пеяратывы, утвораныя шляхам асновасловаскладання, характарызуюць асоб мужчынскага і жаночага полу паводле выразных знешніх прыкмет, а таксама ўнутраных (маральных) якасцей. Апорным кампанентам выступае назоўнік, а ўдакладняльным – асновы прыметнікаў (прадуктыўны тып) і назоўнікаў (непрадуктыўны). У працэсе дэрывацыі магчыма інверсійнае размяшчэнне складовых кампанентаў.

Складанне ў спалучэнні з суфіксацыяй (матэрыяльна выражанай і нулявой) выкарыстоўваецца пры ўтварэнні ацэначных назоўнікаў, другім (апорным) кампанентам якіх з'яўляецца аснова дзеяслова або назоўніка. Паводле гэтага спосабу ўтварэння ўсе дэрываты падзяляюцца на суфіксальна-складаныя і нулясуфіксальна-складаныя (або складана-суфіксальныя і складана-нульсуфіксальныя).

Пры дэрывацыі суфіксальна-складаных і нулясуфіксальна-складаных ацэначных *кампазітаў з апорным кампанентам – асновай дзеяслова* ў якасці ўдакладняльных кампанентаў выступаюць асновы *назоўнікаў* (*ветрагонец* 'бздумны', *крутагаловік* 'хто круціць галавой', *тарбахватнік* 'злодзей'; *грыбазвон* 'губашлёп', *галадамёр* 'прагны да ежы', *вачапёр* 'неслух', *дзяньгуб* 'гультай', *механюша* 'непаседа' і пад.); *займеннікаў* (*самадрый* 'свавольнік', *самадўрац*, *самадўмец* 'неслух', *самадэйка* 'шчодры чалавек', *самасёд* 'хто доўга сядзіць за сталом у час абеду', *самасуй* 'выскачка', *самахвал* 'хвалько'); *прыслоўяў* (*галадрэнец*, *скупідрала* 'скупы', *страханўдала* 'страшны чалавек',

галадра́ 'абадранец', *дамату́р* 'дамасед', *дармаз'яда* 'хто жыве за чужы кошт', *кывашла́п* 'кываногі', *легкабы́т* 'гультай' і пад.); *прыметнікаў* (*галапоўзік* 'балаўнік' і *сухасто́іна* 'пра худога някрэпкага чалавека'); *дзеясловаў* (*шалаго́йда* 'нехайнік; дурны', *шугавéй* 'легкадумная асоба'); з *інверсійным размяшчэннем кампанентаў* (*дурасвёт* 'хвалько', *крутасвёт* 'прайдзісвет', *лежабо́к* і *лежэбо́ка*, *полоскозуб* 'п'яніца', *скалазуб*, *шарамэ́та* 'хто сноўдаецца без прычыны' і пад.). Як выключэнне можа разглядацца ацэначны субстантыў, у якім абедзве часткі складанага слова выражаны *дзеяслоўнымі асновамі*: *качамя́ло* (качаючыся мяць або качацца і мяць) 'няўкладны чалавек'. Пры аналізе кампазітаў з апорным кампанентам – асновай дзеяслова, утвораных шляхам асноваскладання з суфіксацыяй (у тым ліку і нулявой), адзначаюцца тыпы, якія характарызуюцца множнасцю словаўтваральных структур. Найбольшае пашырэнне ва ўжыванні набываюць ацэначныя кампазіты мужчынскага і агульнага роду, утвораныя ад спалучэння асноў і матэрыяльна выражанай суфіксацыі. Тэрытарыяльнай неабмежаванасцю характарызуюцца такія нульсуфіксальна-складаныя субстантывы, як *гарлахва́т*, *канарэ́з* і інш., якія набылі ўжывальнасць і ў літаратурнай мове.

Аналіз структуры *кампазітаў з апорным кампанентам – асновай назоўніка* паказвае, што яны прадстаўлены дзума дэрывацыйнымі структурамі: суфіксальнай (якая характарызуецца найбольшай колькасцю словаўтваральных тыпаў) і нульсуфіксальнай. У залежнасці ад удакладняльнай часткі суфіксальна-складаных кампазітаў вылучаюцца групы дэрыватаў з першай часткай – асновай *прыметніка* (*галапу́завец* 'бядняк', *злыбядзень* 'злыдзень', *кіслагубя́ц* 'губасты', *галапу́цік*, *сухарэ́брык* 'худы чалавек', *старлы́біна* 'стары чалавек', *галабаро́дзка* 'мужчына, у якога не расце барада', *страхові́дло* 'страшыдла', *хударэ́бнік* 'худы чалавек' і інш.); *назоўнікавай* часткай (*паўгло́вак* 'прыдурак'); *лічэбні́цавы* кампанентам (*трыфу́цік* 'дзіця, якое не набірае вагі да нормы'). Нульсуфіксальна-складаныя кампазіты з апорным кампанентам – асновай назоўніка прадстаўлены складаннямі-пеяратывамі з *прыметнікавай* часткай (*воўкадо́ўр* 'боўдзіла, бамбіза', *воўкала́п* 'хцівы чалавек', *галапу́з*, *касабру́х* 'раўсцяк', *кывашы́й*, *веліго́р* 'вялізны, высокі', *кашламба́к* 'кашлаты, у доўгіх шырокіх штанах') і *назоўнікавай* (*палуду́р* 'прыдуркаваты' і *палусвёт* 'прайдзісвет'). Некаторыя складаныя субстантывы могуць мець дзве словаўтваральныя базы.

Падроздзел "Словаскладанне (чыстае складанне)" змяшчае вынікі аналізу словаўтваральных тыпаў, паводле якіх утвараюцца такія суб'ектыўна-ацэначныя субстантывы, як *абабібо́к* 'гультай', *обібо́к* 'тс', *калыгла́з* 'свавольнік', *набіно́с* 'чалавек, які набіваецца на частаванне', *прайдзісвёт* 'праныра' і пад. Яны могуць разглядацца як словазлучэнні з дзеясловам загаднага ладу і назоўнікам у вінавальным склоне. Сюды аднесены намі раздзельнааформленыя лексічныя адзінкі (або збліжэнні) *цёха-мацёха*, *цёха-мацёха* 'недалёкі чалавек', *цёпця-лёпця*, *цёмця-лёмця*, *цямя-лямя* 'хто нязграбны, неакуратны', *цямяцю-лямяцю* 'непаваротлівая асоба'. Шляхам словаскладання ўтвараюцца дэрываты

тыпу *хібэт-дзэўка* 'дзяўчына прываблівая, спакуслівая', *шлєп-ма́йстра* 'вялікі майстар', *мур-ба́ба* 'вялікая, здаровая жанчына', а таксама адзайменнікавы субстантыў *самая́* (ад сама я) 'хто вечна выстаўляе сябе' і пеяратыў *самаго́га* 'ганарысты чалавек', матываваны займеннікам *сам* і выклічнікам *о-го-го*. Усе названыя субстантывы, утвораныя шляхам словаскладання, маюць ацэначныя адценні асуджэння, недабрэння, іроніі і абазначаюць асоб паводле індывідуальных рысаў характару, роду дзейнасці. У беларускай дыялектнай мове названыя словаўтваральныя тыпы кваліфікуюцца як непрадуктыўныя.

У **заклучэнні** падагульняюцца вынікі даследавання і робяцца наступныя вывады:

1. Працэс узаемадзеяння чалавека з аб'ектыўнай рэчаіснасцю і яе ўсведамленне, як правіла, завяршаецца ацэнкай. Ацэнка як лінгвістычная катэгорыя мае сваю структуру, характарызуецца рэгулярнай ужывальнасцю ў маўленні. Яна мае аб'ектыўна-суб'ектыўны характар: вызначаная грамадствам магчымасць слова выражаць адабрэненне або недабрэнне абазначанага, што ўзнікла ў маўленчай практыцы (аб'ектыўная ацэнка) і выкарыстоўваецца суб'ектам маўлення (суб'ектыўная ацэнка). Ацэнка – неад'емная частка лексічнага значэння канататыўна афарбаванай лексікі. Катэгорыя суб'ектыўнай ацэнкі, якая раскрываецца і рэалізуецца ў працэсе камунікацыі (што прадугледжвае наяўнасць як мінімум двух кампанентаў – суб'екта і аб'екта зносін), мае свае сродкі выражэння ў мове. Выбар і ўжыванне суб'ектам лексічных адзінак са значэннем станоўчай або адмоўнай ацэнкі залежыць ад крытэрыяў кваліфікацыі, неабходнасці ацаніць аб'ект і выказаць свае адносіны да яго, абапіраючыся на нормы, стандарты і погляды, выпрацаваныя і агульнапрынятыя ў грамадстве [1, 2, 3, 6, 7].

2. Вытворныя ацэначныя субстантывы ў беларускай дыялектнай мове складаюць вялікі пласт лексічных адзінак, што тлумачыцца жаданнем чалавека не толькі даць назву рэаліі аб'ектыўнай рэчаіснасці, але і ацаніць яе. Паколькі звычайна аб'ектам зносін выступае іншы чалавек, то ў мове мясцовых гаворак прысутнічае значная колькасць (больш за 4500) разнастайных у лексіка-семантычным і словаўтваральным аспектах субстантываў, якія характарызуюць асобу паводле асаблівасцей знешняга выгляду (узросту, колеру вачэй, скуры, фізічнай прыкметы і інш.), унутраных якасцей; схільнасці да адпаведнага непрафесійнага дзеяння, якое негатыўна кваліфікуецца грамадствам; паводле поўнага або частковага падабенства да аб'екта рэальнага свету і іншых крытэрыяў. З пункту гледжання ўжывальнасці суб'ектыўна-ацэначныя асабовыя адзінкі могуць быць як агульнаўжывальнымі, так і рэгіянальнымі (тэрытарыяльна абмежаванымі ва ўжытку) [2, 3].

3. Марфалагічнае ўтварэнне асабовых суб'ектыўна-ацэначных субстантываў адбываецца паводле вядомых у беларускай дэрываталогіі спосабаў: суфіксальнага, нульсуфіксальнага, прэфіксальнага, прэфіксальна-суфіксальнага (або канфіксацыі), прэфіксальна-нульсуфіксальнага, асновасловаскладання, асноваскладання з суфіксацыяй (у тым ліку і нулявой

суфіксацыяй), словаскладання (чыстага складання). Дэрывацыйная сістэма ацэнных назоўнікаў у беларускай дыялектнай мове прадстаўлена 521 словаўтваральным тыпам і характарызуецца значным дэрывацыйным патэнцыялам [4, 5].

Словаўтваральныя фарманты ў дыялектнай мове маюць шырокае канструкцыйныя магчымасці – яны спалучаюцца з разнастайнымі тыпамі ўтваральных асноў і набываюць шырокае кола дэрывацыйных значэнняў. Адзін і той жа фармант можа выкарыстоўвацца ў розных словаўтваральных тыпах, але мець неаднолькавыя дэрывацыйныя магчымасці. У залежнасці ад гэтага словаўтваральны тып характарызуецца як высокапрадуктыўны, прадуктыўны, малапрадуктыўны, непрадуктыўны або адзінкавы. Пры дапамозе аднаго і таго ж дэрывацыйнага сродку могуць утварацца суб'ектыўна-ацэнныя адзінкі з рознымі значэннямі: 'асоба – суб'ект дзеяння', 'асоба – носьбіт прыкметы', 'намінацыя асобы па тым, што названа ўтваральным словам' і інш. [5, 8].

Галоўная роля ў дыялектным словаўтварэнні належыць суфіксацыі. Так утвораны 3825 прааналізаваных лексічных адзінак са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі. Сістэма суфіксальных дэрыватаў-характарыстык асобы ў беларускай дыялектнай мове прадстаўлена 401 словаўтваральным тыпам, у якіх выкарыстаны 212 суфіксаў: 137 тыпаў (34%) ад усёй колькасці – *аддзеяслоўныя*; 136 (33,8%) – *адсубстантыўныя*; 121 (30%) – *адпрыметнікавыя* і *аддзеепрыметнікавыя*, 2 – *адпрыслоўныя*, 2 – *адлічэбнікавыя*, 2 – *адгуканераймальныя* і 1 – матываваны *займеннікам* (апошнія пералічаныя тыпы складаюць усяго 2,2%). У працэсе словаўтварэння найменняў-характарыстык асобы адбываюцца розныя марфалагічна абумоўленыя працэсы: чаргаванні парных цвёрдых і мяккіх злучных утваральнай асновы, галосных, заднеязычных з шыпячымі; усячэнне або нарашчэнне матывавальнай асновы (у большасці выпадкаў гэтыя працэсы ўзнікаюць пры аддзеяслоўным і адпрыметнікавым словаўтварэнні), змена месца націску [5].

4. Крыніцай узбагачэння лінгвістычнай катэгорыі ацэнкі на словаўтваральным узроўні выступаюць такія спосабы марфалагічнага ўтварэння, як нульсуфіксальнае – 534 лексічныя адзінкі (13 тыпаў), прэфіксальнае – 9 адзінак (4 тыпы), канфіксальнае – 103 адзінкі (62 тыпы), прэфіксальна-нульсуфіксальнае – 44 адзінкі (17 тыпаў), асновасловаскладанне – 14 адзінак (4 тыпы), асноваскладанне з суфіксацыяй (у тым ліку і нулявой суфіксацыяй) – 148 лексічных адзінак (15 тыпаў) і словаскладанне (чыстае складанне) – 16 адзінак (5 тыпаў) [4].

5. Ступень праяўлення суб'ектыўнай ацэнкі залежыць ад характару матывавальнай асновы (губаты – *губорно*, брухаты – *брухмель*, дзяўбці – *дзяўбіла*, енчыць – *енцо́ха* і інш.) або ад экспрэсіўна-ацэнных магчымасцей фарманта, які далучаецца да ацэнна-нейтральнай асновы: баба – *бабушкэра*, дзеўка – *дзеўзно́*, мяккі – *мякэка* 'цяльпук', дзядзя – *дзеўзіло* 'нязграбны, бездапаможны', хлопец – *хлопчы́ско*, увесь – *няўвесь* 'дурнаваты', вера – *бязвэрак*, людзі – *вблюдзень*, печ – *запечнік* 'хто любіць ляжаць на печы',

сяло – *пасялўн* 'хто ходзіць па сяле без справы', ведаць – *невéдало* 'няўмелы мужчына' і інш. [4, 5, 8].

Асноўныя палажэнні дысертацыі адлюстраваны ў наступных публікацыях:

Артыкулы

1. Урбан В.В. Асаблівасці семантыкі ацэначнай лексікі // Весці Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ун-та. – 2001. – № 4. – С. 55 – 59.

2. Урбан В.В. Аб суадносінах экспрэсіўнасці, эмацыянальнасці і ацэначнасці // Актуальныя пытанні беларускай лінгвістыкі (да 80-годдзя прафесара М.С. Яўневіча): Зб. навук. арт. – Мінск: БДПУ, 2002. – С.174 – 178.

3. Урбан В.В. Структура катэгорыі ацэнкі // Актуальныя пытанні беларускай лінгвістыкі (да 80-годдзя прафесара М.С. Яўневіча): Зб. навук. арт. – Мінск: БДПУ, 2002. – С. 178 – 182.

4. Урбан В.В. Кампазіты ў беларускай дыялектнай мове // Беларуская філалогія на пачатку XXI стагоддзя: Зб. навук. арт. – Мінск, 2002. – С. 67 – 75.

Матэрыялы канферэнцый

5. Урбан В.В. Пра некаторыя словатворчыя сродкі ў палескіх гаворках // Актуальныя праблемы моўнай адукацыі вучняў ва ўмовах рэфармавання агульнаадукацыйнай школы: Зб. мат-лаў рэспубл. навук.-метад. канф. 22 – 23 сак. 2001 г. / Пад рэд. В.В. Балезова. – Мазыр: МДП імя Н.К. Крупскай, 2001. – С. 124 – 127.

6. Урбан В.В. Да праблемы вывучэння ацэначнасці ў мовазнаўстве // Пятая навуковыя чытанні, прысвечаныя Сцяпану Некрашэвічу: Мат-лы навук. канф. – Гомель, 2001. – Ч. 1. – С. 204 – 206.

7. Урбан В.В. Ацэнка як лінгвафіласофская катэгорыя // Сучасныя праблемы беларускай філалогіі і культуры: Мат-лы навук.-практ. канф., прысвечанай 10-годдзю фак. бел. філал. і культ. Мінск, 16 мая 2001 г. / Рэдкал.: А.І. Лугоўскі (гал. рэд.), П.А. Міхайлаў, С.І. Фацеева. – Мінск: БДПУ, 2002. – С. 72 – 74.

8. Урбан В. Некаторыя аспекты ацэначнай лексікі // Жыццём і словам прысягаючы...: Мат-лы Рэспубл. навук. чытанняў, прысвечаных 80-гадоваму юбілею д-ра філалаг. навук, прафесара, Заслужанага работніка адукацыі Рэспублікі Беларусь М.Я. Цікоцкага. 28 лют. 2002 г. – Мінск: БДУ, 2002. – С. 47 – 49.

РЭЗІЮМЭ

Урбан Вольга Валянцінаўна

КАТЭГОРЫЯ АЦЭНКІ Ў БЕЛАРУСКАЙ ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЕ (НА МАТЭРЫЯЛЕ СУБСТАНТЫВАЎ–ХАРАКТАРЫСТЫК АСОБЫ)

Ключавыя словы: суб'ектыўная ацэнка, эмацыянальнасць, ацэначнасць, экспрэсіўнасць, канатацыя, субстантыў-характарыстыка асобы, дэрыват, дэрывацыя, формаўтварэнне, марфалагічны спосаб словаўтварэння, словаўтваральны тып, словаўтваральны фармант, утваральная аснова, прадуктыўнасць, марфаналагічна абумоўлены працэс.

Аб'ект даследавання – катэгорыя ацэнкі ў беларускай дыялектнай мове.

Прадмет даследавання – субстантывы-характарыстыкі асобы са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі ў народных гаворках (больш за 4500 ацэначных дэрыватаў).

Мэта даследавання – прааналізаваць і апісаць словаўтваральную сістэму ацэначных дэрыватаў у беларускай дыялектнай мове.

Метады даследавання – апісальны, метады кампанентнага і арэальнага аналізу, а таксама элементы колькаснага падліку.

Навуковая навізна дысертацыі ў тым, што ўпершыню ў беларускім мовазнаўстве на багатым фактычным матэрыяле зроблена спроба сістэматызацыі і манаграфічнага апісання марфалагічных сродкаў выражэння катэгорыі суб'ектыўнай ацэнкі. Упершыню сістэмна разглядаюцца форма- і словаўтваральныя магчымасці фармантаў пры дэрывацыі суб'ектыўна-ацэначных найменняў і апісваюцца дэрывацыйныя тыпы, характэрныя словаўтваральнай сістэме народных гаворак.

Практычная значымасць даследавання заключаецца ў магчымасці выкарыстання яго асноўных вынікаў пры далейшай распрацоўцы экспрэсіўнасці, эмацыянальнасці і ацэначнасці ў сучасным мовазнаўстве. Асноўныя назіранні і вывады, зробленыя ў дысертацыі, будуць карысныя пры напісанні падручнікаў, вучэбных дапаможнікаў і лінгвістычных даведнікаў па дэрываталогіі, пры складанні зводнага дыялектнага слоўніка беларускіх народных гаворак. Матэрыялы даследавання будуць карысныя пры чытанні вучэбных курсаў, распрацоўцы спецкурсаў, правядзенні спецсемінараў па дыялектным словаўтварэнні, пры напісанні курсавых і дыпломных прац студэнтамі ВНУ Рэспублікі Беларусь.

РЕЗЮМЕ

Урбан Ольга Валентиновна

КАТЕГОРИЯ ОЦЕНКИ В БЕЛОРУССКОМ ДИАЛЕКТНОМ ЯЗЫКЕ (НА МАТЕРИАЛЕ СУБСТАНТИВОВ–ХАРАКТЕРИСТИК ЛИЧНОСТИ)

Ключевые слова: субъективная оценка, эмоциональность, оценочность, экспрессивность, субстантив-характеристика личности, дериват, деривация, формообразование, морфологический способ словообразования, словообразовательный тип, словообразовательный формант, образующая основа, продуктивность, морфонологически обусловленный процесс.

Объект исследования: категория оценки в белорусском диалектном языке.

Предмет исследования: субстантивы-характеристики личности со значением субъективной оценки в народных говорах (больше 4500 оценочных дериватов).

Методы исследования: описательный, компонентного и ареального анализа, а также элементы количественного подсчёта.

Научная новизна диссертации в том, что впервые в белорусском языкознании на богатом фактическом материале сделана попытка систематизации и монографического описания морфологических средств выражения категории субъективной оценки. Впервые системно рассматриваются формо- и словообразовательные возможности формантов при деривации субъективно оценочных наименований и описываются деривационные типы, характерные для словообразовательной системы народных говоров.

Практическая значимость исследования заключается в возможности использования его основных выводов при дальнейшей разработке экспрессивности, эмоциональности и оценочности в современном языкознании. Основные наблюдения и выводы, сделанные в диссертации, будут полезны при написании учебников, учебных пособий и лингвистических справочников по дериватологии, при составлении сводного диалектного словаря белорусских народных говоров. Материалы исследования будут полезны при чтении учебных курсов, разработке спецкурсов, проведении спецсеминаров по диалектному словообразованию, при написании курсовых и дипломных работ студентами ВУЗов Республики Беларусь.

SUMMARY

Urban Olga Valentinovna

ESTIMATION CATEGORY IN THE BELARUSIAN DIALECT LANGUAGE (ON THE MATERIAL OF SUBSTANTIVE – CHARACTERISTICS OF THE PERSONALITY)

Key words: subjective estimation, emotionality, valuation, expressiveness, connotation, substantive-characteristic of the personality, derivative, formbuilding, a morphological way of word – building type, word – formative formant, building basis, efficiency, morphonological ly caused process.

Object of investigation the category of estimation in the Belarusian dialect language.

Subject of investigation – substantive-characteristics of the person with subjective estimation in national dialects (it is more than 4500 estimated derivatives).

The aim of investigation: to analyse and describe word – building system of estimated derivatives in the Byelorussian dialect language.

Methods of investigation descriptive, componental and area analysis, and also elements of quantitative calculation.

Scientific novelty of the dissertation is – for the first time in the Belarusian linguistics on the rich actual material an attempt of ordering and the monographic description of morphological means of expression of the category of subjective estimation has been made. For the first time the form and word building opportunities of formants while derivation of subjectively estimated names are considered systematically and derivative types, characteristic for word – building system of national dialects are described.

Practical significance of the investigation is an opportunity to use its basic conclusions for further development of expressiveness, emotionality and valuation in modern Linguistics. The basic supervision and conclusions made in the dissertation, will be useful for creation textbooks, manuals and linguistic directories on derivation, at drawing up of summary dialect dictionary of the Belarusian national dialects. The investigation material will be useful for training courses, for special courses development, for special seminars on dialect word – building, for writing course and degree diploma papers by Universities students of Belarus.